

LEEUWARDER HISTORISCHE REEKS

II

Leeuwarder Historische Reeks II

Redactie:

R. Kunst

M. Schroor

H. Spanninga

Uitgegeven door de
Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden
Grote Kerkstraat 29
8911 DZ Leeuwarden

Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden

Leeuwarden

1990

St. Vitus van Corvey en het wapen van Leeuwarden

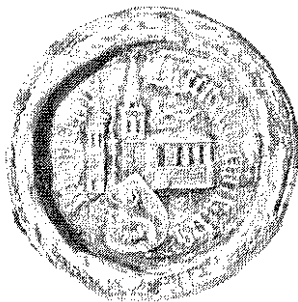
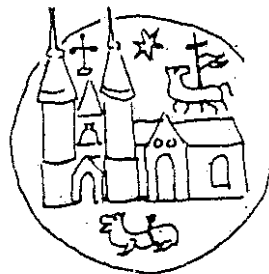
P.N. Noomen

Het wapen van Leeuwarden, zoals dat in 1818 door de Kroon werd bevestigd, is: "van lazuur, beladen met een klimmende leeuw van goud".¹ In 1846 schreef Wopke Eekhoff over dit wapen: "*Daar nu vele steden hunne wapens geheel of gedeeltelijk overgenomen hebben van hunnen olderman, of eenig ander adellijk geslacht, bij haar in hoog aanzien, zoo heeft de overeenstemming van dit wapen met dat van Minnema ons doen denken, dat de stad dit (...) met haren naam, zoo het scheen, meer overeenkomstig wapen heeft aangenomen onder het oldermanschap van Frans Minnema, die in 1512 overleed*".² In wezen gaf Eekhoff dus een dubbele verklaring. Gelijktijdig zou het zowel een zogenaamd "sprekend" wapen zijn, als een "breuk" door middel van kleurverandering van het wapen Minnema (in rood een gouden leeuw). Hoewel men soms een vraagteken toevoegt, keren beide interpretaties bij latere auteurs steeds terug. In dit artikeltje zal ik de eerste niet bestrijden. Inderdaad is het zeer waarschijnlijk dat de naam Leeuwarden tenminste op de achtergrond heeft meege-speeld. Op vergelijkbare wijze voert Hindeloopen een lopende hinde, Sloten een slot met sleutels, Arnhem een adelaar, Emmerik een emmer en Bern en Berlijn een beer.

Het verband met het Minnema-wapen is bij nadere beschouwing minder aannemelijk. Op zichzelf heeft Eekhoff gelijk dat sommige steden het wapen voeren van "een adellijk geslacht, bij haar in hoog aanzien". Het gaat dan echter nooit om families van oldermannen, schepenen of burgemeesters, maar om families die met de oorsprong van het stedelijk zelfbestuur in verband staan. Zo treffen we de familiewapens van de landsheren, de graven van Gelre, die de stad met privileges begiftigden, bijvoorbeeld aan in de wapens van vele Gelderse steden.³ Ook namen steden als symbool van hun rechtsmacht wel elementen over uit de wapens van de families die de jurisdictie uitoefenden voordat deze aan de stad zelf kwam. Het wapen van Groningen verwijst zo bijvoorbeeld naar dat van Van Selwerd, dat van Gouda naar dat van Van der Goude.⁴ De Minnema's hadden in Leeuwarden echter een geheel andere plaats. Ze namen herhaaldelijk aan het bestuur deel,⁵ maar hun positie onderscheidde zich niet van die van de

twee andere belangrijke hoofdelingengeslachten Camminga en Burmania.⁶ Zelfs in steden waar anders dan in Leeuwarden in de vijftiende eeuw wel één familie het stadsbestuur domineerde, zoals in Franeker en Bolsward, werd het stadswapen niet aan dat van de hoofdelingen ontleend: de klok van Franeker en de adelaar van Bolsward moeten waarschijnlijk als verwijzing naar de stedelijke autonomie worden opgevat.⁷ Overname van het Minnema-wapen door de stad Leeuwarden zou een nogal willekeurige keus zijn en lijkt daarom weinig waarschijnlijk.

Spreekt de leeuw dus uitsluitend van de naam Leeuwarden? Vergelijking van de opéénvolgende stadszegels, die door Mensonides uitgebreid zijn beschreven,⁸ toont dat hij zeer waarschijnlijk toch een diepere betekenis

De secreetsegels van respectievelijk 1446 en 1490, met gestileerde weergaven.

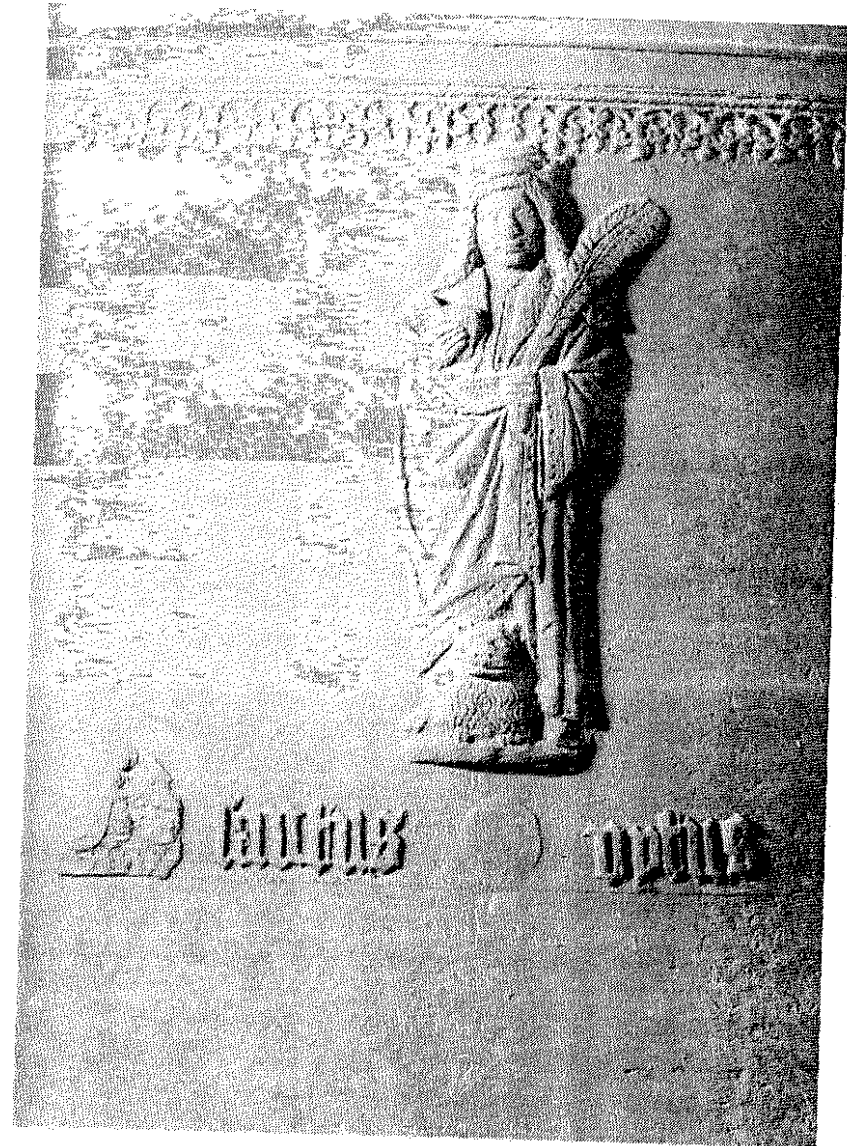
heeft. De eerste keer verschijnt het schild met de leeuw op het secreetsegel aan een oorkonde van 5 maart 1490.⁹ Dit zegel vertoont een kerk. Boven de kerk is het Lam Gods afgebeeld; beneden staat voor de kerk het schild met de klimmende leeuw. Bij alle verschillen in uitvoering is er tussen dit zegel en oudere zegels van de stad een grote overeenkomst. Met kleine wisselingen in details laten het grootzegel van 1435 en de secreetsegels van 1422, 1446 en 1463 eveneens de kerk zien.¹⁰ Samen met een ster is boven de kerk weer het Lam Gods met een kruisvaan afgebeeld. Voor de kerk ligt een leeuw. De klimmende leeuw van 1490 is dus de opvolger van de liggende. Is hij daar ook uit ontstaan? Om deze vraag te kunnen beantwoorden is het nodig eerst enige aandacht te geven aan de betekenis van de symbolen op de oudere zegels. Dat de kerk die van St. Vitus te Oldehove is, hebben Mensonides en Van Buijtenen op goede gronden verdedigd.¹¹ Ook in veel andere steden koos men de parochiekerk als teken van de stedelijke gemeenschap tot zegelbeeld.¹² Vaak herinnert een sterrenhemel boven het gebouw eraan, dat de kerk werd gezien als afspiegeling van het hemels Jeruzalem. Boven de St. Maartenskerk op het Groninger stadszegel staan zo bijvoorbeeld vijf sterren.¹³ De ster en het Lam Gods boven de kerk zijn een heel duidelijke verwijzing naar deze gedachte. Dat zon en maan ontbreken wekt geen verwondering: de stad Gods heeft de zon niet van node, noch de maan om haar te beschijnen. Want de heerlijkheid Gods verlicht haar en haar lamp is het Lam.¹⁴ Toen deze symboliek niet meer werd begrepen, belandde het Lam in onze tijd hier en daar in de dakgoot: men zie het dorpswapen van Berlikum¹⁵ en dat van Bokwerd.¹⁶

De vredig voor de kerk liggende leeuw is meer dan een verwijzing naar de vrede van de stad Gods, waar de wolf en het lam tezamen zullen weiden en de leeuw hooi zal eten als het rund.¹⁷ Sint Vitus, de beschermer van de Oldehove, had met leeuwen namelijk een bijzondere relatie. De heilige, over wie geen contemporaine bronnen bewaard zijn, stierf de marteldood onder de Romeinse keizer Diocletianus. Hij werd tijdens de christenvervolgingen van 304-305 aan verschillende beproevingen en martelingen onderworpen. Zo werd hij onder meer voor een leeuw geworpen. Vitus maakte over het dier echter het heilig kruisteken. Daarop legde het dier zich aan zijn voeten neer en likte die. Vitus hield de keizer vervolgens voor: "Zie, zelfs de dieren brengen God eer en gij, ongelovige, wilt uw Schepper niet erkennen".¹⁸ Tot zover de oudste *Passio sancti Viti*, die waarschijnlijk van rond 600 dateert. Samen met allerlei andere verhalen over het martelaarschap van Vitus keert dit verhaal in jongere teksten steeds terug. Grote verbreiding kreeg het doordat het ook door Jacobus de

Voragine in zijn *Legenda Aurea*, die dateert uit de jaren 1263/1273, werd opgenomen.¹⁹ Het klooster Corvey verkreeg in 836 zeer belangrijke relieken van St. Vitus uit de abdij St. Denis bij Parijs, die deze tachtig jaar eerder uit Rome had ontvangen.²⁰ Snel overschaduwde Vitus de andere in Corvey al aanwezige relieken en ontwikkelde hij zich feitelijk tot de hoofdpatroon van het klooster, hoewel hij formeel na de heilige Stephanus op de tweede plaats bleef staan. De abdij Corvey werd daardoor het belangrijkste verspreidingspunt ten noorden van de Alpen van de Vitus-verering. In Corvey is daardoor ook de wijze waarop Vitus in de beeldende kunst werd voorgesteld het best te volgen. Meestal is hij vergezeld van een of meerdere bijzondere attributen, die aan de verhalen rond zijn marteldood zijn ontleend. Een van deze attributen is de liggende leeuw die de voeten van de heilige likt.²¹ Aansluitend bij het verhaal over het temmen van de leeuw werd Vitus in de middeleeuwen aangeroepen tegen dolheid van honden en van andere dieren.

Ook aan andere episodes uit het verhaal van Vitus' marteldood werden attributen ontleend. Ik noem hier slechts enkele. Meestal draagt hij de algemene kentekenen van martelaars: de martelaarspalm en het evangelieboek. Omdat de brandende oven, waarin de keizer hem liet werpen, hem niet deerde, wordt hij verder dikwijls met een rokende oven afgebeeld. Vaak heeft hij ook een keteltje met kokende olie bij zich, omdat een engel de gloed van de ketel met kokend lood, pek en olie, waarin hij op bevel van de keizer was gegooid, uitdoofde. In de latere middeleeuwen zou dit keteltje aanleiding geven tot allerlei nieuwe eigenschappen, die men Vitus toedacht. Zo ontwikkelde hij zich in sommige streken tot de patroonheilige van de ketellappers. Elders kozen apothekers - die de ketel voor een apothekerspot aanzagen - hem als beschermer. Maar ook werd hij aangeroepen tegen bed-wateren, omdat men de ketel als pispot opvatte. En omdat de dag van Vitus' marteldood midden in de zomer, op 15 juni, werd herdacht, vroeg men hem in droge zomers zijn ketel - nu als waterkan opgevat - om te keren, zodat het op aarde zou regenen. Toen aan het einde van de martelingen zijn ziel eindelijk als een sneeuw witte duif zijn lichaam ontvluchtte en naar de hemel vloog, bewaakten adelaars zijn lichaam, totdat het door een vrome passerende vrouw werd begraven. Op het evangelieboek, dat Vitus vasthoudt, zit daarom vaak een grote vogel: soms een adelaar, soms een haan.

De beschermheerschappen die Sint Vitus uitoefende en de attributen waarmee men hem afbeeldde waren zo aan verschillende passages uit zijn levensbeschrijving ontleend. Deze attributen waren in het volksgeloof op hun beurt door associatie en door - in moderne ogen foutieve - interpreta-

Klok in de St. Vituskerk te Stiens, 1509 (foto Instituut voor Liturgiewetenschap R.U. Groningen).

tie weer aanleiding voor andere patronaten van Vitus. Zo riep men zijn hulp niet alleen in tegen hondsolheid, histerie, bezetenheid en epilepsie (Vitusdans!), langslapen, brand en brandwonden, bed-wateren, droogte, maar gold hij ook als een beschermer van huisdieren, van de jeugd, van ketellappers, kopersmeden, kermisklanten, goochelaars en toneelspelers en als patroon van Corvey, vandaaruit van heel Saksen en verder van Praag en Bohemen en van Sicilië. Tengevolge van de grote gevarieerdheid van de bescherming die hij kon bieden werd hij in de vijftiende eeuw als een van de veertien noodhelpers aangeropen "in de noden en zorgen van alledag".²²

In de Nederlanden en in de Friese landen danken de meeste kerken die onder zijn bescherming staan, hun patroon echter niet aan deze laatmiddeleeuwse verering als volksheilige. Zijn aanwezigheid in onze streken is ouder: in de meeste gevallen is zij terug te voeren op de invloed van Corvey en van de abdij Elten bij Emmerik, die eveneens belangrijke Vitus-reliëken bezat. Parochiekerken, die ooit door deze abdijen waren gesticht en die daarom als "eigenkerk" onder hun zeggenschap stonden, ontleenden hun patroonheilige vaak aan de moederabdij. De Eltense kerk van Naarden in het Gooi en de Corveyse kerken van Winschoten en van Oldehove te Leeuwarden waren daarom Vituskerken.²³ De liggende leeuw, in Corvey een van de geliefde Vitus-attributen, was ook in Friesland bekend. De klok uit 1509 van de St. Vituskerk van Stiens, waarschijnlijk de oudste dochterkerk van de Oldehove,²⁴ vertoont Vitus met palm en boek en aan zijn voeten een genoeglijk liggend leeuwje.²⁵ Dat dit beeld ook later nog in Leeuwarden bekend was, blijkt uit de afbeeldingen en de tekst in het boekje *Het heerlijk leven en sterven van de wijtberoemden martelaar en bloed-getuygen den H. Vitus, patroon van veel landen en steden, en eertijds van de Godvruchtige inwoonders en burgers van de overtreffelijke stad Leeuwarden*, dat in 1687 in Amsterdam verscheen.²⁶ Dit werkje bevat een beschrijving van het leven van Vitus, lofdichten op en gebeden om voorspraak van de heilige. Vitus wordt daarin aangeropen als beschermer in de moeilijke tijden die de katholieken doormaakten. Zij zagen zich als navolgers van de voor zijn geloof vervolgd Vitus: "O schermheer! Ziet eens uit den hoogen? Op uw versuchtende gemeent, want niemand toont hier mededogen! (...) Der vaderen vryheit is gebonden, d'onnoz'le Godsvrucht leit gevelt! (...) Doet ons herdenken noch opheden, dat men U ook dus volgen moet".²⁷ Toegevoegd zijn verschillende afbeeldingen. Het prentje "S. Vitus, martelaar en patroon van Leeuwarden" toont hem met een martelaarspalm en een vriendelijke leeuw met een enigzins menselijke gelaatsuitdrukking. Het "Lofdicht ter eeren van den vroomen

H. Martelaar Vitus, patroon van de stad Leeuwarden" legt uit: "Leeuwen, tigers, wreede beeren vallen voor sijn voeten neer".²⁸ Aan Vitus, die door de wilde dieren niet werd gedeerd, herinnert trouwens ook het grootzegel van 1492, dat hierboven nog niet ter sprake kwam. Op dit zegel vindt voor

Het Heerlijk
Leven en Sterven van den Wijtberoemden
MARTELAER
EN
BLOEDGETUYGEN
Den
H. VITUS,
PATROON
Van veel Landen en Steden, en
eertijds van de Godvruchtige Inwoonders
en Burgers van de overtreffelijke Stad
LEEUAERDEN,
Aengenomen om by God en Christus haer
tot een voornamc voorspraak, en tot een
besonder Voorbeeld van Deugden
te dienen.
Door W. F. P.

AMSTERDAM,
By FREDRIK van MISTELIN, Boekverkoper in
de Warmoes-stract, in de vier Evangelisten 1687.

het eerst de groei van het Leeuwarder parochiewezen zijn neerslag. De kerk en het Lam Gods zijn verdwenen. Daar voor in de plaats kwamen de patronen van de drie parochiekerken van de stad: OLV van de Nijehove in het midden, St. Vitus rechts en St. Catherina van Hoek links van haar. Tegen Vitus springt een leeuwje of een wolf (?) op.²⁹

De conclusie kan zijn dat de liggende leeuw op de zegels van 1422 tot 1463 zeer waarschijnlijk als attribuut van de patroonheilige kan worden opgevat. De veronderstelling dat het schildje met de leeuw, dat in 1490 de plaats in ging nemen van de liggende leeuw, ook inderdaad uit de liggende leeuw is ontstaan wint daarmee aan waarschijnlijkheid. Ook in andere steden volstond men bij de keuze van de wapenfiguur dikwijls met het attribuut van de heilige. De sleutels van Leidens patroon St. Petrus, het kruis van St. Joris in Amersfoort en de ster van OLV in Maastricht zijn

bekende voorbeelden. In het geval van Leeuwardens leeuw zal ongetwijfeld de naam hebben meegespeeld. Gezien de context waarin het wapen voor het eerst opduikt is het zeer waarschijnlijk dat de goede verstaander er tevens een verwijzing naar de heilige beschermer van de stad in heeft herkend.

Behalve voor de verklaring van de wapenfiguur van Leeuwarden is de liggende leeuw ook van belang voor de vraag welke kerk op de oudste stadszegels is afgebeeld. Eekhoff meende dat het Leeuwardens tweede parochiekerk, de St. Mariakerk op Nijehove, was. Mensonides en Van Buijtenen verdedigden dat het de Oldehove betrof. Recent heropende Karstkarel op voorzichtige wijze de discussie. Hij gaf toe dat de afbeeldingen op de zegels weinig duidelijk zijn en dat er over het uiterlijk van de kerk op Nijehove te weinig archeologische gegevens voorhanden zijn. Maar, zo vroeg hij zich af, waarom zou "een zichzelf respecterende gemeenschap, een proto-stad" als symbool een "aan een vreemd klooster onderhorige parochiekerk" hebben gekozen?³⁰ Karstkarels opmerking over de "onderhorige parochiekerk" gaat van de gedachte uit dat de stedelijke autonomie een streven was, dat zich oppositieel tegen de oude - in dit geval kerkelijke - structuren zou hebben beperken, kunnen we vaststellen, dat de burgerij van de opkomende steden, noch in Friesland, noch daarbuiten, zich afwendde van de oudste parochiekerken, die meestal door uitheemse bisschoppen en abten waren gesticht. Wat wel gebeurde was, dat binnen de oude kaders de "meente" en het stadsbestuur via inspraak uiteindelijk dikwijls een vorm van vergaande medezeggenschap verwierven. De kerkvoogdij, het beheer dus van het kerkgebouw en de kerkelijke goederen, was bijv. in de regel in handen van de stedelingen zelf en ook in de benoemingsprocedure van de parochiegeestelijken waren zij niet zonder invloed.³¹ Als in een stad jongere parochies werden afgesplitst, zoals in Leeuwarden die van St. Maria van Nijehove en St. Catharina van Hoek, bleef de moederkerk boven haar dochters in verschillende opzichten voorrang genieten en bleef daarmee een symbool van de hele stad. De oude structuren werden dus niet terzijde geschoven, maar als het ware "gecommunaliseerd".³² Evenmin als de hoofdrol die het stadsbestuur in 1529 speelde bij de bouw van de nieuwe kerk en toren van de Oldehove³³ heeft daarom de keuze van de oude parochiekerk als zegelbeeld ons te verwonderen. De andere "metropool van het noorden" biedt een aardige parallel: niet de in de dertiende eeuw op stedelijk initiatief gestichte kerk van St. Maria en St. Nicolaas bij de Aa, maar de oude bisschoppelijke kerk van St. Maarten leverde in het middeleeuwse Groningen het zegel-

beeld en is tot op vandaag nog de mascotte van het stedelijk chauvinisme.³⁴

NOTEN

1. *De gemeentewapens van Nederland*, bijeengebracht door K. Sierksma (Utrecht 1960) 84, 205. Zie voor de heraldische terminologie: J.B. Rietstap, *Handboek der wapenkunde*, 4e uitg. door C. Pama (Leiden 1961).
2. W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden* (Leeuwarden 1846) I 297.
3. C.O.A. Schimmpenninck van der Oije, "Bloemen, leeuw en penningen: het wapen van Lochem", in: *Over stad en scholtambt Lochem. Een beschrijving na 750 jaar* (Lochem 1983) 35-44, ald. 36.
4. A.T. Schuitema Meijer en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965) 39; E.C.M. Leemans-Prins e.a., *Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland*. Zuid-Hollandse Studiën 12 ('s-Gravenhage 1966).
5. Vergelijk de lijst van 15e-eeuwse stadsbestuurders bij: J.R.G. Schuur, *Leeuwarden voor 1435. Een poging tot reconstructie van de oude stadsgeschiedenis* (Zutphen 1979) 177.
6. Zie voor de positie van de Leeuwarder stadshoofdelingen: N.E. Algra, "Het verdwijnen van de hoofdelingen uit de Friese stadsbesturen", *Us Wurk* 13 (1964) 58-68 en H. Spanninga, "Hoofdelingen en burgers, armoede en armenzorg. Politieke en sociale verhoudingen in Leeuwarden omstreeks 1500", *Leeuwarder historische reeks* 1 (Leeuwarden 1987) 11-45, ald. 16-21.
7. Recent zag H. Oldenhof de klok van Franeker als bel van St. Antonius, die dan naar het lidmaatschap van de Keulse Antoniebroederschap van de stadshoofdeling Douwe Sjaerda zou verwijzen. H. Oldenhof, "Tsjerklike tekens yn gemeentewapens", *Publikaties van de Friese kerkhistorische vereniging Folk en Tsjerke* 3 (Leeuwarden 1987-) 117-124. Ik prefereer de traditionele interpretatie van kerkklok en banklok.
8. H.M. Mensonides, "Het stadszegel van Leeuwarden en de kerk welke op de oudere stadszegels voorkomt", *Vrije Fries* (1950) 68-100.
9. Mensonides, "Stadszegel", afb. 7.
10. Mensonides, "Stadszegel", afb. 3, 4, 5, 6 en 9.
11. M.P. van Buijtenen, "St. Vitus van Oldehove. Episoden uit de strijd om Leeuwardens kerk, 1146-1580", in: *Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 68 (1950) 23.
12. R. van Uytven, "De symbolen van de stedelijke autonomie", *Algemene geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 220-222.
13. Schuitema Meijer e.a., *Zegel Groningen*, 14-18.
14. Openbaring 21:23; Jesaja 60:19. Het Lam Gods staat in de afbeeldingen van het Hemels Jeruzalem daarom centraal. Vergelijk bijv. M. van Vlierden,

- Utrecht: een hemel op aarde*. Catalogus Catharijneconvent Utrecht (Zutphen 1988) 19-21, 49, 53. Bij deze symboliek sloot Huub Oosterhuis aan in het laatste couplet van zijn "Lied van de stad", *Liedboek voor de kerken* ('s-Gravenhage 1973) lied 490: "Is er een stad zonder dood zonder duisternis, komt er een stad waar de zon niet meer nodig is?"
15. *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam etc. 1958) 262-263.
  16. "Bokwerder belang. Nieuws- en Advertentieblad voor Bokwerd en wijde omgeving, uitg. door de Vereniging voor Dorpsbelangen", in: *Leeuwarder Courant* passim.
  17. Jesaja 65:25.
  18. "Et cum dimissus fuisset leo, S. Vitus signum sanctae Crucis fecit super eum: et leo cecidit ante pedes eius, et protracta lingua lingebat plantas eius. Tunc S. Vitus dixit Diocletiano: Ecce, impiissime, ipsa animalia reddunt honorem Deo, et tu non agnoscis Creatorem tuum (...)" Naar de uitgave bij Heinrich Königs, *Der hl. Vitus und seine Verehrung*. Münstersche Beitr. zur Geschichtsforschung 79-80 (Münster Westf. 1939) 566. Een nederlandse bewerking geeft A.J.C. de Vrankrijker, *Sint Vitus* (Bussum 1955) 17-18.
  19. Jacobus de Voragine, *Die Legenda Aurea*, aus dem Lateinischen übersetzt von R. Benz. 10 Aufl. (Darmstadt 1984) 404.
  20. Königs, *Der Hl. Vitus*, 17 e.v., 39 e.v.
  21. "Pingunt iam Corbeienses patronum suum stantem, dextra tenentem palmam, scaeva librum, cui avis insidet; ad pedes pueri iacet leo, lambens eos", aldus C.F. Paullini, *Chronicon Huxariense* (Frankfurt am Main 1698) 50, gecit. door Königs, *Der Hl. Vitus*, 67.
  22. Vergelijk voor de noodhelpers in het laatmiddeleeuwse volksgeloof: H. Kühnel, "'Nützliche' Heilige", in: H. Hundsbichler e.a., *Alltag im Spätmittelalter*. 2. Aufl. (Darmstadt 1986) 107-111, 367 en de daar aangehaalde literatuur.
  23. Vergelijk voor Vituspatrocinia in onze streken: H.J. Kok, *Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Assen 1958) 84 e.v.; W. Leesch, "Das Corveyer Pfarrsystem", *Kunst und Kultur im Westerraum 800-1600*. 4. Aufl. (Münster 1967) 43-76; W. Ehbrecht, *Landesherrschaft und Klosterwesen im ostfriesischen Fivelgo, 970-1290* (Münster 1974) 89; G. Verhoeven, "De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. een inventaris", in: N.R. Arhammar e.a. (red.), *Fryske nammen* 8 (Leeuwarden 1989) 75-108, ald. 75-76 en 108.
  24. P.N. Noomen, "De middeleeuwse namen op -hove en -hafe in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland", in: N.R. Arhammar e.a. (red.), *Fryske nammen* 8 (Leeuwarden 1989) 23-52, ald. 29.
  25. Eveneens afgebeeld in C.W. Tempelmans Plat, *Luidklokken, klokluiden en klokkestoelen* (Baarn 1974) 85.
  26. Afbeeldingen eveneens bij Königs, *Der Hl. Vitus*, Abb.19-33. Vermoedelijk was de Leeuwarder pastoor Wilhelmus Foppens de schrijver W.F.P.; zie J.J.A. Lucas, "Een onbekend werkje van Wilhelmus Foppens?" in *Archief voor de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 62 (1938) 236.
  27. *Heerlijk leven*, 59-62.
  28. *Heerlijk leven*, 241-245.
  29. Mensonides, "Stadszegel", afb. 8. Königs, *Der hl. Vitus*, 233, wijst erop dat het verhaal van de leeuw aanleiding was dat Vitus ook tegen de beet van wolven en dolle honden werd aangeroepen.
  30. G.P. Karstkarel en R. Terpstra, *De late middeleeuwen aan de Grote Kerkstraat* (Leeuwarden 1987) 13; G.P. Karstkarel, "De HH Vitus, Maria en Catharina. De verdwenen middeleeuwse parochiekerken van Leeuwarden", *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* 4 (1987) 72-91, ald. 84.
  31. Van Buijtenen, "St. Vitus van Oldehove", 48 e.v.
  32. Uitgebreid over dit proces: D. Kurze, *Pfarrerwahlen im Mittelalter. Ein Beitrag zur Geschichte der Gemeinde und des Niederkirchenwesens* (Keulen 1966).
  33. Van Buijtenen, "St. Vitus van Oldehove", 80.
  34. Zie voor de verhouding tussen eigenkerkheer en gemeente in Groningen: P.N. Noomen, "Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad", in: J.W. Boersma e.a. (red.), *Groningen 1040. Archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Groningen 1990).